

Святкування 100-річчя міста Катеринослава як елемент формування імперської урбаністичної традиції

У 1887 році місто, яке зараз носить назву Дніпропетровськ відзначало 100-літній ювілей. Це було перше і останнє святкування ювілею Катеринослава в імператорській Росії. Наступний ювілей місто на Дніпрі святкувало вже у 1976 р. В даній розвідці ми поглянемо на основні епізоди підготовки і власне проведення святкового дійства, яке розгорнулося у травні 1887 р., а також спробуємо показати яке ідеологічне підґрунтя катеринославська міська адміністрація використовувала при цьому.

Спочатку трохи фактів. П'ятого травня 1886 р. міська Дума Катеринослава, на чолі з міським головою І.М.Яковлевим винесла рішення про проведення святкових заходів, присвячених століттю міста Катеринослава, які було призначено на 9 травня 1887 року¹³. Оскільки в Російській імперії міське самоврядування, навіть після реформ Олександра II, не мало права проводити подібні заходи без дозволу центральної влади, необхідно було отримати „монаршее соизволение”. На початку 1887 р., на прохання Думи, катеринославський губернатор Д.М.Батюшков звернувся в Департамент загальних справ, а той в свою чергу в Департамент поліції⁸ з клопотанням про дозвіл відсвяткувати 9-го травня 1887 р. перше століття Катеринослава³. Відповідь була напрочуд швидкою. Вже 22.03.1887 р. Департамент поліції повідомляв в Департамент загальних справ, що „для виконання припущень Катеринославської міської Думи з приводу святкування сторічного ювілею м. Катеринослава з боку Департаменту поліції перепон не зустрічається”³. Нарешті, 30 квітня 1887 р. імператор Олександр III дав свою згоду на святкування ювілею⁸.

Слід зазначити, що міська Дума, не чекаючи дозволу імператора, вже 19 лютого 1887 р. прийняла програму святкувань, яка була опублікована в „Екатеринославском юбилейном листке” (далі „Листок”) 12 квітня того ж року. Проектом передбачалося провести такий перелік основних заходів: 1) молебень в Преображенському соборі; 2) урочисте засідання міської Думи, де буде складено „все-

⁸ Дивись додатки

подданнейший адрес” на ім'я Олександра III; 3) прикрасити місто, провести народні гуляння; 5) провести одноденний перепис населення м. Катеринослава 21 квітня 1887 р.; 6) відкрити публічну бібліотеку; 7) надрукувати короткий історичний нарис про перше століття Катеринослава; 8) викарбувати жетон у пам'ять про століття міста¹³.

Писати про урочистості, які відбулися 9-10 травня 1887 р., не має потреби. Вони яскраво описані в „Листке”, що спеціально виходив з нагоди 100-річного ювілею міста¹².

Як і передбачалося програмою, початок святковому дійству був даний вранці 9 травня 1887 р. в Преображенському соборі. Місце було обрано не випадково. По-перше, це був головний храм Катеринославської єпархії. По-друге, і найголовніше, саме тут 1787 року під час подорожі до Криму по новозахопленим землям, Катерина II поклала перший камінь у фундамент майбутньої будівлі храму. Цей камінь мав символізувати відправну точку у заснуванні міста Катеринослава. Хоча ще 22 січня 1784 р.⁹ та ж Катерина II підписала указ про заснування міста Катеринослава на правому березі Дніпра, міська Дума Катеринослава для святкування 100-літнього ювілею „обрала” саме 1887 р. В даному випадку факт покладання монаршою рукою першого каменю при закладці майбутнього міста мав глибше сакральне наповнення, ніж підписаний тією ж монаршою рукою указ. Щоправда, як згадував очевидець, австрійський імператор Йосип II, який був присутній серед свити Катерини II, поклавши другий камінь, висловився з цього приводу так: „Ми з імператрицею Катериною одного дня зробили велику справу: вона поклала перший камінь нового міста, а я – другий і останній”¹⁵. Йосип II не помилився. Плани про будівництво „південної Пальміри” так ніколи і не були втілені в життя, для цього забракло грошей і людей.

Загалом, ідея про святкування ювілею виникла лише у 1885 р. Однак, спочатку думські гласні мали намір святкувати 100-річчя дарування Катериною II „Жалуваної грамоти містам”, але 18 листопада 1885 р. ця ідея трансформувалася в ідею святкування 100-річного ювілею міста¹. Оскільки ідея виникла у 1885 р., то слід від-

⁹ Цю дату М.М.Владимиров – дослідник і автор книги про перше століття існування Катеринослава вважав такою, що дала початок місту на Дніпрі.

кинути думку про визначення гласними катеринославської Думи як можливі відправні точки початку міста 1776 р.¹⁰, 1783 р.¹¹ або 1784 р.¹²

Правду кажучи, до 1887 р. і святкувати не було чого. Катеринослав до останньої чверті XIX ст., за невеликим виключенням, залишався таким самим провінційним містечком як і наприкінці XVIII ст. Населення міста зростало повільно, в основному завдяки губернському статусу. Якщо у 1808 р. в місті проживало 4980 осіб, то у 1865 р. – 22846 осіб⁸. Один з губернських архітекторів Катеринослава Андрій Достоевський, по приїзді до Катеринослава у 1860-му році залишив про нього такі спогади: „Після бездоганно чистенького Сімферополя Катеринослав видався і брудним, і погано облаштованим, але значно більшим. Одне, що кинулося мені в очі, – це Велика бульварна вулиця, ...”⁵. Оце і все „величне” місто.

Радикальні зміни в інфраструктурі міста стали відбуватися у 1880-х роках. Це сталося після того, як завдяки зусиллям відомого громадського діяча О.М.Поля, у 1881 р. почалися розробки криворізького залізорудного родовища. Вже у 1884 р. через Катеринослав пролягла залізнична гілка, а два береги річки Дніпро з'єднав перший стаціонарний міст, у 1887 р. в Катеринославі збудовано перше металургійне підприємство – Брянський завод тощо. До речі, в урочистій промові з нагоди святкування 100-річчя міста, міський голова І.М.Яковлев серед осіб, які найбільше сприяли розвою Катеринослава згадав Катерину II, Олександра III і О.М.Поля⁸. Щодо двох перших – тут зрозуміло: перша „заснувала” місто, другий тоді сидів на троні. Що ж стосується О.М.Поля, то згадка про нього серед царських осіб, так би мовити „отцов-благодетелей” міста, майже безпрецедентна. А по суті, саме О.М.Поль і був тією людиною, завдяки діяльності якого Катеринослав врешті став тим вели-

¹⁰ Поява перших кошторисів на кам'яні будівлі губернського міста Катеринослава на Кільчені, які були подані азовським губернатором В.Чертковим.

¹¹ Указ Катерини II від 30 березня 1783 р. про необхідність відшукування місця під центр новоутвореного Катеринославського намісництва.

¹² Указ Катерини II від 22 січня 1784 р. про визначення будівництва нового міста біля Нового Кодаку.

ким промисловим центром, яким мешканці Дніпропетровська звикли його бачити останні 120 років.

Та попри значні заслуги перед містом, О.М.Поль апіорі не міг стати тим наріжним каменем, який би ліг в основу імперського міфу про заснування Катеринослава. Як було зазначено вище цим каменем стала цеглина, яку поклала Катерина II у фундамент так і не збудованого у XVIII ст. Преображенського собору¹³. Для демонстрації величі Катерини II та її задуму не жалкували епітетів і метафор. 9 травня 1887 р., в день святкування 100-річного ювілею в „Листке” з’явилася замітка. В ній, зокрема, зазначалося таке: „Рівно 100 років тому з півночі ... прибула в полуденну країну ... Велика Імператриця Катерина ... „для основания града” ... Читачі „Листка”, без сумніву, вже знають, які неймовірно широкі надії самому місту та всій полуденній смузі обіцяла ця подія: в дикій, майже не заселеній країні повинні були виникнути нові Афіни!”⁷. Така розлога цитата була необхідна, аби показати патетичний і гіперболізований стиль „ретрансляторів” імперської урбаністичної традиції, яка і понині живе серед значної частини мешканців Дніпропетровська. Далі по тексту автор замітки вказує на те, що в кінці XVIII ст. на місці Катеринослава була „деревня” Половиця, в якій налічувалося всього 1500 мешканців, а вже через 100 років, тобто у 1887 р., в місті Катеринославі таких мешканців вже налічується до 50000 осіб. На думку автора замітки, таке помітне зростання Катеринослава було наслідком тих ідей, які діячі часів Катерини II заклали в планах розвитку Катеринослава⁷. Схожою за тональністю до цитованої замітки була відозва міського голови Катеринослава І.М.Яковлева. „Наше місто, – звертався він до мешканців Катеринослава, – слугувало одним з центрів для заселення і для внесення культури і „гражданственности” в усьому Новоросійському краї”². Далі йде згадка про пустелю, яку попередники сучасників І.М.Яковлева перетворили в житницю Росії та Європи. До вшанування Катерини II та її „творіння” долучалася і молодь. В черговому номері „Листка” було вміщено вірш одного невідомого учня:

„Сто лет прошло в стране безлюдной
В степи пустынной у Днепра,

¹³ До початку 1830-х років Преображенський собор залишався лише фундаментом. Будівництво собору було завершене аж у 1835 р.

Явился город многолюдный
И именем своим Великим
Его Царица нарекла!¹⁶

Нав'язлива теза про пустелю, яку міська влада тиражувала через пресу, з'явилася ще в першій третині XIX ст. в роботах одного з перших істориків Новоросії В.Ф.Розанова. Цей міф необхідний був, щоб відтінити „величну” роль Катерини II в процесі освоєння південноукраїнських степів.

Ми не маємо тут наміру долучатися до дискусії про щільність заселення і освоєння Придніпров'я у XVIII ст. На даний час з цього питання існує маса досліджень, останнє з яких вийшло у 2008 р.¹⁴. Дослідники О.А.Репан, В.С.Старостін і О.В.Харлан стверджують, що до заснування Катеринослава, на місці сучасного Дніпропетровська існував потужний урбаністичний центр Новий Кодак, який і був предтечею Катеринослава¹⁴. Аргументація цих авторів, на нашу думку, є доволі переконливою.

Повертаючись до нашого основного питання відзначимо такий факт, що попри пропагування ідеї про пустельність краю в переддень заснування Катеринослава, в „Листке” присутні матеріали, які прямо суперечать тезам про нібито „дикість” Новоросії і заснування Катеринослава на порожньому місці. Серед безлічі різноманітного матеріалу в „Листку” було вміщено декілька статей, які були присвячені слободі Половиці^{9, 10, 11}. Автор однієї з цих статей В.І.Милославський прямо вказує, що Половиця перетворилася в Катеринослав, повторюючи в цьому Ф.Макаревського¹⁰.

Тобто, в Катеринославі наприкінці XIX ст. були люди, які дотримувалися іншої, ніж міська влада, думки про перші роки існування міста. Тому влада, недаремно закликала мешканців міста об'єднатися в переддень ювілею. В „Листку” зазначалося, що: „Це – свято всіх і кожного з нас окремо. В такі дні громадська думка зазвичай прагне до якоїсь однієї ... загальнокорисної справи”⁶. Влада, збуджуючи енергію мешканців міста на прикладі діяльності Катерини II та її сучасників, закликала катеринославців діяти на користь міста. Наприклад, допомагати в заснуванні публічної бібліотеки. Не можна не погодитися, що це загалом позитивне спрямування енергії. Однак джерело, на якій цю енергію підігрівали, належить до не реальних субстанцій. Це – міф, абстракція, і якби мешканці Катеринослава брали за основу приклад діяльності Кате-

рини II та її придворних, то розвиток міста мав би просто зупинитися так і не розпочавшись.

З певною іронією сприймається ще один заклик міської влади Катеринослава – не забувати минулого і „прагнути лише до відновлення дійсного життя Катеринослава в кінці минулого століття...”⁴. Цей заклик можна брати на озброєння і зараз, бо, нажаль, і досі величезний шмат історії Дніпропетровська, а власне козацький період, як і у XIX ст. просто викидається з його аналізів, а мешканці міста продовжують жити в полоні міфів та стереотипів.

Імперській міф про заснування Катеринослава виник не у 1887 р., і, нажаль, існує і до сьогодні. Як тоді так і зараз влада намагається використати цей міф, щоб збудити патріотизм мешканців міста, підняти їх самооцінку, нагадуючи про „діяльність великих людей” часів імператриці Катерини II. Насправді цей міф не живе, а підрізає коріння міста. Пам’ять історії перетворюється у безпам’ятство, знання у невігластво. У кінці XIX ст., втім як і зараз економічна складова Дніпропетровська має великий потенціал, що дозволяє місту бути серед найбільш розвинутих міст України. Але за рівнем загальної культури і духовності, Дніпропетровськ, на наше переконання, як і 130 років тому залишається провінційним містом. Панування в свідомості дніпропетровців, прищепленої ще у XIX ст. імперської урбаністичної традиції, відіграє в цьому не останню роль.

Література:

1. Владимиров М.М. Первое столетие города Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887. – Екатеринослав: Типография Я.Чауского, 1887. – С. II.
2. Воззвание от Екатеринославского городского головы гражданам города Екатеринослава // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №12. – 3 мая. – С.101-102.
3. Державний архів Російської федерації. – Ф.102. – Оп.83. – Д.190. – 1887 г. По ходатайству Екатеринославского губернатора о разрешении праздновать 9 мая 1887 г. первое столетие города Екатеринослава. – Арк.3–3 зв.
4. Доклад Екатеринославской городской управы по вопросу о необходимости издавать „Екатеринославский юбилейный листок” с 1 апреля по 1 июня 1887 г. // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №1. – 9 апреля. – С.1-2.
5. Достоевский А.М. Воспоминания. – М.: АГРАФ, 1999. – 432 с. (С.271).
6. Екатеринослав 30 апреля // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – №11. – 30 апреля. – С.93.

7. Катеринослав 9 мая // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №15. – 9 мая. – С.130-132.
8. Історія міста Дніпропетровська. – Д.: Грані, 2006. – 596 с. (С., 113, 135, 143-144)
9. Манжура И. К вопросу о происхождении слова „Половица” // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №11. – 30 апреля. – С.94-95.
10. Милославський В.И. Половица // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №7. – 23 апреля. – С.57-58.
11. Милославський В.И. Половица // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №8. 24 апреля. – С.67-68.
12. Порядок церковного празднования 100-летнего юбилея г. Катеринослава 9 мая 1887 г. // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №15. – 9 мая. – С.129-130.
13. Проект празднования первого столетия г. Катеринослава // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №2. – 12 апреля. – С.9.
14. Репан О.А., Старостін В.С., Харлан О.В. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 266 с. (С.249).
15. Старостін В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2004. – 279 с.
16. Учащийся К.Р. На столетие Катеринослава // Катеринославский юбилейный листок. – 1887. – №13. – 5 мая. – С.118-119.

Додатки

Отношение Департамента общих дел в Департамент полиции

МВД. Департамент общих дел. Отдел I. Стол 2. 16.03.1887 г. №5674. В Департамент полиции.

Катеринославский губернатор, согласно постановлению местной городской Думы ходатайствует о разрешении праздновать, 9 мая сего года, первое столетие г. Катеринослава, по программе, выработанной Думою, которою, между прочим, предположено: а) пригласить украсить у помянутый день свои дома флагами, транспарантами и т.д., а вечером иллюминировать; б) у памятника Екатерины, в городском саду и в других местах, где найдено будет удобным, устроить бесплатные народные гулянья, вечером того же 9 мая спектакль, весь сбор с которого вручит Катеринославскому городскому голове на благотворительную цель; в) относительно устройства спектакля и гулянья в саду просить дирекцию местного клуба, в распоряжении которой состоит театр и сад; г) произвести однодневную перепись г. Катеринослава, назначив днем переписи 21 апреля 1887 г., стодвукратную годовщину дарования грамоты городам Катериною II и вместе с тем день ея рождения, т.к. для исполнения этого дела потребуются не менее 250 человек, то публиковать о вызове желающих участвовать в ней добровольно и бесплатно, а также просить и служащих в разных учреждениях в случае же недостатка таких лиц, выйти с кем будет следовать в соглашение

о том, чтобы в названной переписи могли принять участие воспитанники старших классов среднеучебных заведений г. Екатеринослава; д) положить основание к открытию публичной библиотеки в г. Екатеринославе тем, чтобы в день 9 мая 1887 г. открыть путем доюровольных пожертвований на этот предмет книгами и деньгами.

Департамент общих дел имеет честь сообщить о вышеизложенном Департаменту полиции покорнейше прося уведомить в возможно непродолжительном времени, о заключении по означенному предмету.

Директор /подпись/

Начальник отдела /подпись/

Отношение Департамента полиции в Департамент общих дел

Департамент полиции 22.03.1887 г. №692.

Департаменту общих дел.

В следствие отношения от 16 сего марта за №5674 Департамент полиции имеет честь уведомить Департамент общих дел, что к приведению в исполнение предположений Екатеринославской городской думы по поводу празднования столетнего юбилея г. Екатеринослава со стороны Департамента полиции препятствий не встречается.

Директор

Секретарь

Державний архів Російської федерації. Ф.102. – Оп.83. – Спр.190. – 1887 р.

По ходатайству Екатеринославского губернатора о разрешении праздновать 9 мая 1887 г. первое столетие города Екатеринослава. Арк.1-3 зв.